

JŪRATĖ SPRINDYTĖ

Intelligentai politinėje epochoje

<https://doi.org/10.51554/Coll.22.49.10>

Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius, MMXXI, 376 p., ISBN 978-609-8183-97-9

Monografijai parinktas puikus Wisławos Szymborskos epigrafas – eilėraštis „Epochos vaikai“. Šie vaikai niekur ir niekaip negali pasislėpti nuo politikos, nes pati „epocha politinė“, visos dienos, reikmės, genai, žingsniai, klausimai, reikšmės – politinės. Įvado atspirties tašku tampa Vytauto Žalakevičiaus filme „Vienos dienos kronika“ (1963) ištartas, o vėliau bendriniau tapęs klausimas „Kodėl tu stovėjai po medžiu, kai šalia žudė žmogų?“ (p. 14), mokslinį tyrimą humanizuojant per asmeninės atsakomybės svarbą. Stovėjęs po medžiu personažas yra neapsisprendęs, neveiklus, ieškantis pasiteisinimo ir nuolat kankinamas sąžinės. Taip lyg apibendrinamas visos monografijos objektas – dvejojančios inteligentijos paveikslas. Intelligentija darbe iškyla kaip savita socialinė grupė (p. 17) ir kaip tam tikra moralinė bendruomenė (p. 19), ypač akcentuojamas humanitarų kultūrinis elitas, nes jis turėjo daugiausia galimybių būti viešai matomas ir save apščiai reprezentavo tekstais. Pabrėždamas Lietuvoje nuo XIX a. galiojusį ir tarpukariu dar aukštą simbolinį inteligentų statusą, autorius pagrįstai klausia ir nuodugniai tiria, kodėl po 1944 m. okupacijos inteligentijos veiklos strategijos palinko į konformizmą (antai, didelis Vinco Mykolaičio-Putino autoritetas tarpukariu lėmė ir piktus priekaištus poetui *Katorgininkų laiškuose*). Apibrėžiama inteligentų bendruomenė nėra vienalytė, tai įvairias nuostatas turėjusių žmonių tinklas: nomenklatūrinė intelligentija, alternatyvi katalikiškos pakraipos intelligentija (savilaidos modelis), moraliniai autoritetai (Vincas Mykolaitis-Putinas, Romualdas Ozolas, Vytautas Kubilius, Ingė Lukšaitė ir kt., kurių egodokumentika gausiai remiamasi). Metaforiška knygos antraštė apie stovėjimą po medžiu, žinoma, neatspindi visos inteligentijos elgsenų įvairovės ir skirtingumo – tai akcentuoja filmo devizą vainikuojantis didelio formato klaustukas, užimantis kone pusę viršelio.

Klumbio atliktas tyrimas apie inteligentijos laikysenas ir jos vaidmenį sovietmečiu džiugina medžiagos aprėptimi, sisteminimo užmoju, apdorotais šaltiniais, jauno žmogaus mąstymo branda, nešališkumu. Autorius sistemingai dirbo šia tema (2009 m. apginta daktaro disertacija), kurioje išplėtojo, suklasifikavo ir pagrindė kultūros elito elgsenos modelius. Knygos objektas ne hermetiškas, ne specifiskai akademinis, o aktualus visai kultūros bendruomenei – vis dar neblėstantis poreikis permąstyti ir įvertinti sovietmečio realijas tebėra aktualus adekvačiai šiandienos savivokai. Darbui gyvybės teikia ne sustingęs, o dinamiškas ir nuolat atsinaujinantis santykis su tiriamu objektu, permanentiškai apklausinėjantis save požiūris – kas atrodo pasenę, kas reikalauja naujų įžvalgų ar korekcijų. Kad tai ne tuščia deklaracija, liudija savikritika, papildymai, pakoreguoti kai kurie ankstesni įsivaizdavimai, pvz., Dano Lapkaus knygos *Poteksčių ribos: Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje* (2003) įžvalgomis disertacijoje buvo pasikliaujama be išlygų, o dabar konstatuojama, kad „teorinėje dalyje nesugebėta tinkamai paaiškinti potekstės funkcionavimo mechanizmo“ (p. 34). Disertacijoje kaip empirinė atrama buvo gausiausiai reprezentuotos bene dvi kultūrinio elito profesijos – rašytojai ir filosofai, dabar daugiau dėmesio skirta muzikams, dailininkams, teatralams. Klumbio knyga bus tiesiog pragmatiškai paranki kaip klasikinė atrama literatūrologams, teatrologams, menotyrininkams, mentaliteto istorikams, perinterpretuojantiems sovietmečio kultūros istoriją ir konkrečių menininkų laikysenas anuomet (autorius yra gerai susipažinęs su iki šiol atliktais jų tyrimais, kas gerai matyti istoriografijos skyriaus p. 41–44). Darbas bus patikimas kelrodis ir vertinant dabarties grožinius kūrinius, vaizduojančius priklausomybės laiką bei memuaristiką. Temos aktualumui didesnio pagrindimo nė būti negali.

Bene iki 1996 m. santykiams su sovietmečio valdžia įvardyti buvo vartojama dvinarė priešata: kolaboravimas – opozicija (šiuo atveju „tylioji opozicija“ figūravo kaip ypač simpatiškas sandas menininkams), vėliau visuotinai įsigalėjo trinarė struktūra „prisitaikymas – opozicija – pasipriešinimas“, kuri ir griežtesnė, ir drauge mobilesnė, apimanti daugiau daugiareikšmių prisitaikymo aspektų. Klumbio darbų ir temos konceptų sklaida jau ne vienerius metus figūruoja viešojoje erdvėje: jis yra paskelbęs nemažai publikacijų pripažintuose mokslo leidiniuose, skaito paskaitas, yra dalyvavęs projektuose (mano lentynoje guli dažnai atsiverčiamas storas interviu tomas *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos* (2015), kurio vienas sudarytojų yra ir šiame projekte įdirbį kaupęs aptariamasis autorius). Šio projekto interviu daryti su asmenimis, kurie tarsi stovėjo „šalia sistemos“, tačiau, taikliu Klumbio pastebėjimu, opozicijoje ar net pogrindyje veikę žmonės negalėjo likti nepaveikti sovietinės sistemos, ypač jos socialinės sferos:

Ne tik opoziciniai etnokultūrininkai, bet ir slaptos vienuolės ar pogrindininkai dažniausiai dirbo „valdiškus“ darbus, visi jie, net ir kunigai žiūrėjo sovietinį kiną, klausė radijo, skaitė spaudą, jie ir / ar jų vaikai lankė sovietines mokyklas – ši sąrašą galima tęsti be galo. Manyti, kad jie galėjo išlikti nepalieti „sovietiškuo“ buvo normalu ir net būtina tuomet, sovietmečiu. Tai suteikė jėgų ir įsitikinimo savo teismu. Tačiau bent kiek akylesnis žvilgsnis naikina tokią idilišką sovietinio žmogaus (ne *homo sovieticus!*) savirefleksiją (p. 41).

Tema tirta ilgai ir nuosekliai, vis plečiant ir turtinant jos tūrį bei argumentaciją – Klumbys per tuos pusantro dešimtmečio tarp disertacijos ir šios knygos sąžiningai ieškojo subtilesnių tyrimo priegų, save vis apklausinėdamas ir dvejodamas ... nelyg „pavyzdingas inteligentas“. Toks tyrėjo darbo virtuvės praskleidimas tik patvirtina, koks dar labilus santykio su sovietmečiu klausimas, koks tvirtesnių sprendimų deficitas. Nors trinarė skalė istorikų tebenaudojama posovietiniuose visuomenės tyrimuose ir skepsis galėjo sumažėti, Klumbys jau diskutuoja su šiuo modeliu, nes tokiu atveju „žmogaus elgesio strategijas (o iš esmės ir patį žmogų) galima padėti tik viename įsivaizduojamos linijos pasipriešinimas – prisitaikymas – kolaboravimas taške“ (p. 23), o kalbant apie konkrečias asmenybes, viskas visada yra kur kas sudėtingiau. Autorius teigia knygoje pasitelkęs savitą, gerojai detalesnį „trijų elgesio lygmenų teorinį modelį“ (p. 23). Keitėsi ir kontekstai – po 2014 m. Ukrainos karo pradžios Lietuvoje vėl padidėjo nepakantumas kolaboravimui – ėmė atgyti dvinarė balta–juoda schema, o ką jau kalbėti apie šiandienos siaubiančio karo įelektrintą situaciją, išvešėjusį nepakantumą ne tik sovietijai, bet ir Rusijai, informacinio karo progresavimą, nukeliamus kūrėjų paminklus, atminimo lentas, monumentus kareiviams ir kt. Klumbys blaiviai konstatuoja, kad atotrūkis tarp mokslinių tyrimų ir viešojo erdvėje karštai reiškiamų nuomonių didėja „tiesiog grėsmingai“ (p. 25).

Monografijos terminų ir sąvokų aparato preciziją neabejotinai disciplinavo disertacijos rašymas, išsami jų išsklotinė aptariama poskyryje „Konceptinės ir metodologinės problemos“. Viena atraminių priegų – elgesio strategijos – tiriamos ir pačios sovietinės santvarkos, ir kitų inteligentijos atstovų (komunikaciniu) atžvilgiu, išvardijama, kas bus vartojama sinonimiškai (prisitaikymas ir konformizmas, pasipriešinimas ir rezistencija, sfera ir erdvė, taip pat motyvuojama, kodėl atsisakoma negatyvų krūvį turinčių sąvokų: kolaboravimas, režimas, totalitarizmas, kuris būdingiausias ankstyvojo sovietmečio represyvumui; kodėl valstybės sąvokai teikiamas prioritetas prieš santvarką). Kritiškai apibūdinamos tinklaveikos sąveikos ribos, nes Klumbys prioritetą teikia draugų, bendraminčių grupėms, rateliams, bet ir šiems neoficialiems ryšiams akis lieka budri – juk

draugystė nevengia tendencingumo. Įdomus momentas, apie kurį paprastai nesusimąstome, kad didelė šaltinių dalis apie inteligentiją sovietmečiu yra sukurti pačių inteligentų, tad gerai reprezentuoja jų savivaizdį ir savivoką, bet nepakankamai atspindi kitų visuomenės sluoksnių požiūrį į juos (p. 259).

Istoriografijos apžvalga kaip reta informatyvi – tai teorinių priegų kompendiumas, sumuojantis Vakarų ir rusų sovietologų, SSRS konteksto bei lietuvių tyrėjų indėlį į autoriui rūpimą inteligentijos problematiką. Remiamasi žinomais vakariečių autoritetais (Hannah Arendt, Jürgen Habermas), pasitelkiami mikrosociologiniai Rogerio Peterseno ir komunikaciniai Johno Fiske'ų tyrimai, svariai pasitarnauja gal mažiau literatūrologams žinomas JAV sociologas Amitai Etzioni, išanalizavęs prisitaikymo tipus, būdus ir formas nuo išpareigojimo iki susvetimėjimo. Vladimiro Shlapentohko teiginiai apie psichologinės adaptacijos ypatumus, dvigubų standartų egzistavimą daugiausia eksploatuojami antroje monografijos dalyje. Pagirtina, kad iš lietuvių tyrėjų perimamos tik funkcionaliausios prielaidos ir polemizuojama su jau atgyvenusiomis, taip stengiantis susikurti kuo savarankiškesnį tyrimo modelį. Autorius teigia net trečdalį monografijos teksto parašęs naujai. Knygą sudaro dvi dalys – inteligentija ir santvarka, inteligentija ir visuomenė. Pirmojoje remiamasi elgesio strategijų, antrojoje – komunikacine (diskursų) prieiga, bet tyrėjas perspėja, kad „tiesioginės sąsajos tarp diskursų ir elgesio strategijų nėra“ (p. 325). Stropiai išstudijuota apimlia empirine medžiaga įtikina išsamus poskyrio „Šaltiniai“ pristatymas. Vertinga tai, kad autorius apibūdina kiekvieną šaltinių grupę (atsiminimus, dienoraščius, laiškus, interviu), išryškindamas jų pliusų ir minusų apraiškas šiam tyrimui. Beje, ir pats Klumbys yra atlikęs pusę šimto pusiau struktūruotų interviu, pasinaudodamas Steinaro Kvale'o metodika.

Elgesio strategijų modeliai sukonstruoti ir aprašyti informatyviai ir intriguojantys, o svarbiausia – niuansuoti ir kiek įmanoma laikantis objektyvistinių nuostatų. Darbe pateikiama informacija tikrinama, peršviečiama, papildoma iš labai įvairių šaltinių, todėl susidaro pakankamai stereoskopiškas vaizdas. Funkcionaliai įvedama socialinės kasdienybės sąvoka, įtikina teiginys, kad paprastų žmonių prisitaikymas buvo daugiausia socialinis (p. 98). Daroma tikslinga skirtis tarp nomenklatūrinės, tikslųjų mokslų ir humanitarinės inteligentijos (Algirdas Patackas, Henrikas Gudavičius sąmoningai rinkosi techninius mokslus, kad saviraiška būtų laisvesnė). Kaip tik humanitarai buvo labiausiai kontroliuojami, bet kaip filologinės kvalifikacijos profesionalai paliko daugiausia egodokumentikos liudijimų apie aną laiką.

Aleksandro Štromo konservacinis (kaip dalinio konformizmo) elgsenos modelis tampa atraminis, nes kaip tik šiai strategijai priskiriama didžiosios inteligentijos da-

lies veikla: anot Štromo, „absoliuti dauguma Lietuvos gyventojų yra didesni ar mažesni konservacininkai ir būtent su konservacine praktika siejo pastangas išsaugoti tautiškumą bei puoselėti ir turtinti Lietuvą materialiai ir kultūriškai“ (p. 35). Tai savotiškas tarpinis, lyg dvigubas gyvenimas tarp autentiškų pajautų ir viešos reprezentacijos (ne visada nuoširdžios), taip diferencijuojant vidinį ir išorinį prisitaikymą. Plastiškoje prisitaikymo skalėje suklusti verčia pastaba, kad kalbant apie sovietmetį prisitaikymo reiškinys pernelyg politizuojamas, juk konkretaus žmogaus gyvenime ne pati didžiausia dalis tenka politiniam veikimui (tuo rakursu pagrįstai diskutuojama su Nerijos Putinaitės veikalais). Itin iškaltus yra Sergejaus Rapoporto esė *Vilniaus snobai (VII–VIII dešimtmetis)* pavyzdys, kur herojai dėmesį skiria savo įvaizdžiui ir hierarchinės struktūros gyvavimui, o visai ne politiniams gestams. Dar 1980-aisiais Rapoporto atliktas vienos grupės, kuri būrėsi „Neringos“ kavinėje, analitiškas pjūvis parodo, kad visos, pasak Klumbio, didžiosios materijos (prisitaikymas, opozicija, tautiškumas) „nebūtinai buvo svarbiausios inteligentų gyvenime, kaip gali atrodyti dabar, skaitant jų atsiminimus. Ir kad šis mano darbas apima tik nedidelę dalį to, kas jiems rūpėjo ir kuo jie gyveno“ (p. 44).

Prisitaikymas – biologinio ir socialinio išlikimo dėsnis, tad ne smerktinas, o suprashtinas reiškinys. Pabrėžiu žodį „suprasti“, nes autorius žino, kad po trisdešimties metų jau galima ir objektyviai, ir tolerantiškai analizuoti buvusius laikus ir žmones. Klumbio transformuota ir praplėsta trinarė klasifikacija suponuoja kelių elgsenų koegzistencijos galimybę vieno konkretaus žmogaus veikloje, apima sovietmečiu dažną susidvejinimą, dviprasmiškumą, bandymus pergudrauti valdžią ir panašias laikysenas. Tuo ši skalė naujoviška, turininga ir lanksti – „[ž]mogus ir net atskiras jo poelgis, veiksmas yra išlaisvinami iš būtinybės būti tik vienoje skalės vietoje“ (p. 323). Lankstumas pasižymi tuo, kad fiksuoja niuansus ir pustonius, rodančius reiškinio sudėtingumą, aprašo daugybę elgsenos variantų ir jų samplaikų, ieško politinių, socialinių ir psichologinių šaknų (net disidentas galėjo būti prisitaikėlis, o Trakų pilies restauracija buvo ir tautinis aktas, ir sovietinės administracijos pasipuikavimas). Teisinga įžvalga, kad kartais tas pats asmuo maskavimosi tikslais galėjo priklausyti visiems trimis išskirtiems elgsenos modeliams (pvz., Vytautas Skuodis, Stasys Stunguryš, Gintautas Iešmantas; pergudrauti KGB bandė Virgilijus Čepaitis ir pan.). Vertinga, kad jauno žmogaus darbe rekonstruojamos ano meto sąlygos, „taktiniai ėjimai“, atmosfera, o drauge išlaikomas mokslinis stilius, išven-giant tokiam žanrui nepageidaujamų emocijų ar aksiologinių obertonų, pabrėžiant, kad mokslininkas neturi būti akivaizdžiai šališkas.

Moksliniu požiūriu yra naudingas pasażas, apibendrinantis ligšiolinių tyrimų kismą nepriklausomybės laikotarpiu, pateikiant tokią raidos triadą: optimistinis –

pesimistinis – realistinis požiūris į sovietmetį. Pirmasis – entuziastinga pradžia, kai santykis su sovietmečiu traktuojamas pozityviai kaip daug naudos Lietuvai davęs pasišventusių inteligentų kūrybinis darbas (neišskiriant nė nomenklatūrininkų); pesimistinis – griežtai kritiškas laikysenų vertinimas (Neringos Putinaitės, *Naujojo Židinio–Aidų* pozicija); realistinis – paskutinis, nuosaikiausias (Vilius Ivanauskas, Aurimas Švedas, Saulius Grybkauskas), kurį palaiko ir plėtoja Klumbio tyrimas.

Penki sovietmečio dešimtmečiai stipriai skyrėsi, tad pagirtina autoriaus atida jų raišdos klausimams. Su problema, kaip laiko juostoje išdėlioti reiškinius ir nesikartoti, susiduria kiekvienas mokslininkas, tiriantis ilgą ir prieštaringą laiko tarpą. Ryškiai kontrastavo ne tik ankstyvasis stalininis ir vėlyvasis brežnevinis laikas (su chruščiovinio atlydžio tarpustote), bet pačių dešimtmečių viduje keitėsi represyvumo pavidalai (su konkrečių datų žymenimis – 1946, 1949, 1957, 1968). Laikui bėgant, užmaskuota santvarkos kritika darėsi vis įmanomesnė, bet ir prisitaikymas gilėjo. Tad ir skirtingų kartų santykis su valstybe buvo tikrai nevienodas: nuo Donato Saukos (g. 1929) „Mes – baimės augintiniai“ iki Jurgos Ivanauskaitės (g. 1961) alternatyvaus jaunimo lūkesčius narkotizuojančių novelių rinkinyje *Pakalnučių metai* (1985), nuo Algimanto Baltakio (g. 1930) (pasi) tikėjimo socializmu žmogišku veidu iki Ričardo Gavelio (g. 1953) cinizmo.

Skaitant buvo smalsu, kaip veiks pagrindiniu įvardytas „probleminės analizės metodas“, literatūrologų tyrimuose paprastai neafišuojamas ir metodologiškai nelengvai pagrindžiamas. Galima sakyti, kad problemiško konstanta veikia, nes ne tik autoriui, bet ir jo teksto suvokėjui kelia klausimų ir kai kurių abejonių. Tarkim, visiškai abejonių nekelia prisitaikymo fenomeno diversifikacija: išskleista nedaugžodžiau jant, išskirti įvairūs prisitaikymo lygmenys: socialinis (kasdienybės gyvenimo būdas); ideologinis (kai, anot poeto Gedos, reikėdavo „pabūti šūdvežiu“ – parašyti propagandinių tekstų); aktyvistinis (stoti į komunistų partiją, kas vertinta ne kaip išdavystė, o kaip karjerizmas); politinis (aukštų postų užėmimas). Didesnio aiškumo dėlei elgesio strategijos suvestos į schemą (Nr. 1, p. 165). Kiek daugiau probleminio užtaiso esama skyriuje „Bent kaip norisi įspirti“. Sovietmečio opozicija (ir truputis pasipriešinimo)“. Aptariant „institucinės opozicijos“ strategiją (taip išskiriama opozicija sistemos viduje) labai keblu griežtai atskirti, kokie skirtumai egzistuoja tarp opozicijos ir pasipriešinimo – abiejų reiškinių ribos dažnai neryškios „išplaukusios“ (arba brėžiamos dirbtinokai – ne veltui skyriaus pavadinime egzistuoja tas „truputis“). Atvejis su Vytauto Kubiliaus vieša kalba 1974 m. balandžio 25 dienos LTSR Rašytojų sąjungos valdybos plenumo po straipsnio „Talento mįslės“ partinio triuškinimo šį keblumą neblogai iliustruoja. Remiantis Klumbio klasifikacija Kubiliaus kalba priskiriama institucinei opozicijai, nors kai kuriems ją

girdėjusiems liudininkams tuomet atrodė kaip žygdarbis. Ar tai buvo atgailos kalba, ar žygdarbis? Jei vadiname atgaila, tai tikrai ne pasipriešinimo domenas, pasipriešinimas susijęs su veiksmu. Žygdarbis būtų veiksmas. Bet lipti į oficialią tribūną – veiksmas ar ne? Utriruoju situaciją, norėdama pasakyti, kad, normatyviai klasifikuodami elgsenas, galime patekti į scholastikos pinkles. Juolab antroje monografijos dalyje yra skyrius „Žodis kaip veiksmas“, nagrinėjantis Ezopo kalbos reiškinį, o Kubiliaus vadinamoje „atgailos“ kalboje taip pat buvo netiesmukų, užslėptų teiginių.

Analizuodamas institucinę opoziciją, Klumbys taikliai charakterizuoja nepolitinio tautiško, kadru lituanizacijos, kultūros paveldo, socrealizmo ribų klausimus, tačiau dviprasmiškumo šiame poskyryje ne visai pavyko išvengti. Sudėtinga interpretuoti institucinės opozicijos veiksmus – kada jie naudingesni režimui, kada visuomenei ir tautai. Susipratęs kultūros elitas stengėsi maksimaliai išnaudoti leistinumą: logiškas yra Ozolo tvirtinimas, kad filosofai rengė filosofijos chrestomatiją, klasikos palikimą, žurnalą *Problemos* ir steigė *Kultūros barus* vietoj ketinimuose įsivaizduoto savilaidžio leidinio, nes viešas publikacijas laikė reikšmingesnio ir platesnio poveikio visuomenei rezultatu.

Intensyvesnis opoziciškumo lygmuo išskyla poskyryje „Pusiau legali veikla“ (p. 152). Čia randama daug gradacijos laipsnių ir veikimo terpių, tarp jų – žygeiviai, kraštotyrininkai, diskusijų klubai, kurie balansavo tarp legalumo ir uždraudimo, taip pat avangardinė muzika, kitos subkultūros.

„Istoriko teritorija“, pasiremiant Aurimo Švedo knygos žodžiais, dažnai persidengia su literatūrologo tyrimo erdvėmis, kur jų idėjos produktyviai susikryžmina. Klumbys sąžiningai sumini pagrindinius literatūrologų sovietmečio tyrimams skirtus tomus: *Nevienareikšmės situacijos: Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką* (2015), *Tarp estetikos ir politikos* (2015), *Sovietmečio lietuvių literatūra: Reiškiniai ir sąvokos* (2019); tikėtina, kad šie kolegų darbai suteikė ir tam tikrą inspiraciją. Bendraja prasme Klumbio monografija, kaip jau minėta, aktuali visiems humanitarams, o žurnalo *Colloquia* intereso prioritetas telkiasi ties rašytojais, kritikais, menininkais. Be jau minėtų monografijoje gausiai cituojamų Vytauto Kubiliaus, Romualdo Ozolo pasisakymų, figūruoja Kosto Korsako, Kazio Sajos, Sigitos Gedos, Irenos Kostkevičiūtės, Vandos Zaborskaitės, Meilės Lukšienės, Ingės Lukšaitės, Aušros Marijos Sluckaitės, Jono Jurašo, Tomo Venclavos, Liongino Šepečio, Osvaldo Balakausko, Justino Marcinkevičiaus, Algirdo Patacko ir daugelio kitų atsiminimų, straipsnių teiginiai, dienoraščių ir interviu fragmentai. Bibliografijos sąrašai tiesiog kolosalios apimties, tarp jų – šešiolika grožinės literatūros pozicijų. Bet kuris tyrėjas ateityje galės patikslinti savo darbams reikalingas detales apie sovietmečiu gyvenusių kūrėjų laikysenas, kūrinių interpretacijas (arba su jomis polemizuoti).

Kadangi valstybė nuožmiai reaguodavo į organizuotas saviraiškos formas, paplito neorganizuoti, bet aiškius kontūrus turėję sambūriai. Antrojoje monografijos dalyje tiriami komunikaciniai aspektai: kaip visuomenė organizavosi į *neformalias* (išskirta autoriaus) grupes, kokie ryšiai egzistavo tarp privačios ir viešos erdvės (schema Nr. 2, p. 184), kaip tai reiškėsi socialinėje kasdienybėje (pažintys dėl materialinių vertybių – *blatas*, diskusijų klubai, užsienio radijo klausymas, „buržuaziniai“ filmai, pusiau slaptos galerijos, suėjimai dailininkų dirbtuvėse, etc.). Daug dėmesio Klumbys skiria sąvokų *public sphere*, *attentive public*, *public opinion* sovietinėms transformacijoms, išskiriamos *oficialioji viešuma* ir *neoficialioji viešuma*, joje veikę kultūros žmonės ir tų veiklų beveik stulbinama įvairovė (skyrus „Pokalbiai virtuvėse: inteligentija formuoja visuomenės nuomonę“). Vienas iš svarbesnių šio darbo atradimų – kultūrinio elito draugų ir bendraminčių grupių išskyrimas, jų neformalių elgsenų ir santykių interpretacija. Tarpasmeninių ryšių sukontroliuoti buvo beveik neįmanoma, o į grupes susijungę žmonės sudarė tarpinę erdvę tarp viešos ir privačios. Grupėse susikurdavo kūrybinei menininkų raiškai palankus diskusinis klimatas, buvo keičiamasi informacija, leidiniais. Naujoviškas atrodo pastebėjimas, kad konkrečios grupės turėjo savo vidines „taisykles“, o nepaklusimas grupės nuostatoms buvo nelabai toleruojamas. Tik tikintys komunistai arba disidentai gyveno pagal išpažįstamas ideologijas. Dauguma kultūros žmonių viešumoje stengėsi atiduoti ritualinę (retorinę) duoklę, o praktiką derinti su visuomenine ideologija: „Nepasisekus suderinti, stengtasi bent pateisinti jų nederėjimą. O siekiant suderinti nesuderinama susiformavo dviguba sąmonė“ (p. 225). Laikydamas visuomeninės ideologijos dominavimą svarbiu veiksniu, ypač vėlyvuju sovietmečiu, Klumbys išsamiai aptaria jos apraiškas skyriuje „Žodis ir veiksmas“. Visuomeninė ideologija skyrėsi ir nuo oficialiųjų, ir nuo pragmatinių vertybių, ji labiausiai atitiko visos visuomenės, ne tik inteligentijos lūkesčius, kuriuose itin stiprus buvo tautiškumo sandas, todėl čia išsitenka Justino Marcinkevičiaus, Vinco Mykolaičio-Putino, Vytauto Klovos, Juozo Grušo kūryba nelyg „visuomeninės ideologijos deklaracija“. Ryškinama, kaip savotiškai buvo derinamos ar „koketavo“ visuomeninė pozicija, oficiali ideologija ir tautiškumo nuostatos. Tai labiausiai prisidėjo prie šių autorių populiarumo, nes atitiko vėlyvojo sovietmečio visuomenės mentalitetą (tauta laikoma svarbiausia vertybe, bet iš dalies pateisinamas ir konformizmas).

Kovinio ir konservacinio diskursų priešiškumo tyrimas („Rimšos ir Venckaus akistata“) teisingai kvalifikuoja antagonistinių pusių argumentus ir įtampą tarp radikalaus pasipriešinimo ir chameleoniškų bruožų nestojančio prisitaikymo elgsenų. Venckus – tai tas po medžiu stovėjęs filmo veikėjas, kurio sąžinė atakuoja Rimšą. Čia gal buvo

sunkiausia išvengti juoda / balta dichotomijos, o skyrius kiek ištęstas, nors intriguoja pasąžas apie Vilniaus–Kauno inteligentų strategijų skirtį, susijusią su kovinio ir konservacinio diskurso proporcijų skirtumu šiuose miestuose. Konservacinis svarbiausia vertybe laikė žmogaus gyvybę, išlikimą, o kovinis – idėją. Pagal požiūrį į katalikybės svarbą išskiriami du tautiškumo tipai – konfesinis ir nekondesinis tautiškumas, pastarojo atstovai pirmųjų laikomi nedorais katalikais. Kovinio diskurso šalininkai kritikavo Justiną Marcinkevičių už tautinių vertybių iškelimą aukščiau religinių, už, jų nuomone, netikrą tautiškumą, pseudopatriotizmą, moralinį tautos silpninimą. Kovingieji apskritai smerkė konservacininkus už pasyvumą, gynybinę poziciją, vertino tai kaip pasidavimą ir net grėsmę tautai, bet, Klumbio teigimu, abu diskursai buvo reikalingi, nes atsverė vienas kitą. Kita vertus, kovinio diskurso atstovai cituojami kiek per daug ir per dažnai, ypač turint galvoje, kad jų buvo mažuma, lyginant su konservacinio diskurso šalininkais. Galbūt tai lėmė menkesnė empirinė tyrimo faktūra, nes tada lengviau ją eksploatuoti (trumpas *Skaitovo tekstas* ir katorganinkų laiškai, nelabai gausi partizanų ir pogrindinė spauda), bei didesnis paties kovinio diskurso vienplaniškumas.

Konservacinio diskurso įtaka buvo nenuneigiama ir Sąjūdžio laikais. Ričardo Gavelio kūryba apibūdinama kaip konservacinio diskurso irimo atspindys paskutiniu sovietinės valstybės degradacijos laikotarpiu. Dabarčiai aktualūs yra tolesni skyriaus svarstymai apie vertybių (materializmas, miesčioniškumas) skirtumus, tinkamai įvestas „būti / atrodyti“ sandas. Aukštėn iškelta ambivalencija tarp pasipriešinimo–prisitaikymo galutinai užakcentuoja problemos sudėtingumą (dvilypis Romo Kalantos akto vertinimas – herojiškas pasipriešinimas ar smūgis kultūrai?).

Ezopo kalba kaip viena komunikacijos strategijų – cenzūros apėjimo būdas – istoriko darbe netikėtai tampa stambiu skyriumi „Žodis kaip veiksmas“ – tokio detalaus tyrimo nėra atlikę nė literatai. Informatyvi istorinė apžvalga ir išanalizuotos ezopinės kalbos formavimosi prielaidos autoriui leidžia teigti, kad sovietinė sistema diegė ezopinį mąstymą *per se*, o tai leido atsirasti tradicijai ir jai plėtotis. Kiek pasiginčijęs su daugiausia apie Ezopo kalbą rašiusiais literatūrologais Pauliumi Jevsejevu ir Dalia Satkauskyte, Klumbys pereina prie originalių įžvalgų apie konteksto ir interpretatoriaus reikšmes funkcionuojant Ezopo kalbai, apie lietuvišką jos pobūdį. Beje, reikėjo pakeisti visuomenėje paplitusias tarpukario interpretacijas (Antano Sniečkaus devizas – „kad Maironis tarnautų mums!“; p. 244). Ezopo kalbos mechanizmui suprasti pasitarnauja oficiozinis diskursas (melagingas), skatinantis įtarumo hermeneutiką – visur ieškoti giluminių, paslėptų prasmų. Paradoksalu, bet „Lietuvos visuomenė turėjo būti pakankamai sovietizuota, kad suprastų sovietinę Ezopo kalbą“ (p. 251), todėl, silpstant sistemai,

skaldantis visuomenei, blanko ir Ezopo užuominų reikšmė. Bet kokių atveju, „[d]u dėmenys – kultūra ir tautiškumas – inteligentijai liko svarbiausi visą sovietmetį“ (p. 119).

Kad ir kaip daug cituojama, dalis pavyzdžių – selektyvūs, kitaip ir negali būti, todėl ne visada jie pakankamai tipologizuoja ir apibendrina. Pabrėždamas sinchroninį tyrimo pobūdį, mokslininkas negalėjo išvengti ir tikrai nevengė diachroninio aspekto, o kadangi stalininis ir brežnevinis laikotarpiai smarkiai skyrėsi, kartais šalia atsiduria labai nevienalyčiai reiškiniai ar faktai, dešimtmečiais besiskiriančių datų nuorodos. Natūralu, kad tyrime dalyvauja ir diachroninė ašis, ypač teoriniu lygmeniu stalininis represyvusis tarpšnis aiškiai atskiriamas nuo postalininio, arba vėlyvojo, o konkretizuojant (minint kūrinis, pavardes) atsiranda netolygumų: pvz., Kazio Sajos pjesė *Mamutų medžioklė* (1968) ir absurdo dramos iš tikrųjų padarė didesnę poveikį modernizacijos procesams nei ankstyvosios komedijos, kuriomis remiamasi, bet tokių aspektų nespecialistas tiesiog negali žinoti. Stokojant recepcijos studijų, lieka atviras klausimas, kiek ir kaip opoziciškai veikė / paveikė vidutinį skaitytoją ar žiūrovą kai kurie rezonanso sulaukę kūriniai. Ar tokia legitimuota opozicija atliko opozicinį gestą? Mokslinės precizijos siekis viską itin uoliai klasifikuoti ir detalizuoti truputį mažina skaitymo intriga. Sveikintinas dalykas, kad tyrėjas geba į viešą humanitarinės erdvės vartoseną įvesti naujų sąvokų, tačiau kai kurios jų be specialaus įsigilino ir klasifikacijos subtilybes nelengvai suvokiamos („pasipriešinimas kaip nepasipriešinimas“, „prisitaikymas kaip neprisitaikymas“). Autoriui svarbus šaltinių autentiškumas, tik nereikėtų be išlygų pasitikėti šeimoms narių parengtais dienoraščių leidimais (toks besąlygiškas pasiklojimas išreikštas Juozo Baltušio ir Vytauto Kubiliaus dienoraščių atvejais).

Reziumuojant galima tarti, kad didelės apimties Klumbio monografija yra kūrybiškai struktūruota nuo epigrafo iki finalinių puslapių, iškalbūs išplėstiniai skyrių ir poskyrių pavadinimai su žodžiais iš filmo „Vienos dienos kronika“, o knygą užbaigia esė tipo užsklanda apie laiko paliekamus randus. Kadangi teko gyventi XX a. 6–9 dešimtmečiais, iš arti pažinti kultūrinės ir mokslinės inteligentijos atstovų, galiu patvirtinti, kad niuansuotas inteligentijos elgsenų vertinimas sutampa su mano asmeniniais patyrimais, todėl esu dėkinga už paskutinį „Išvadų ir apibendrinimų“ sakinį: „Galbūt pats klausimas „Ar tu stovėjai po medžiu“, jo iškėlimas ir svarstymas lietuvių inteligentiją sovietmečiu ir teisina“ (p. 326).